

שבועית תוספת

גליון שבועי בענייני שמיטה
Weekly newsletter on the subject of shmitta

פרשת חיי שרה | חשוון תשפ"ב

גליון
30

כיבוש עולי בבל וגבול הדרום | ים המלח ומעלה עקרב

פעמים רבות אנו שומעים על כיבוש עולי מצרים וקידוש עולי בבל ויש להבין מה ההבדל ביניהם ומה ההשלכות המעשיות הנולדות מחמת הקדושה הקיימת בהם בדגש על גבולות הדרום בחלקה המזרחי של ארץ ישראל "מקצה ים המלח קדמה"

מדוע עזרא הסופר לא סמך על היתר מכירה?

הגמרא בחולין (ז) מביאה שמועה בשם רבי אלעזר בן שמוע. הלכה זו ידועה ומוכרת בבית המדרש, והיא נוגעת באופן מעשי לשנת השמיטה. השמועה היא כזו: 'הרבה כרכים כבשום עולי מצרים ולא כבשום עולי בבל'. נסביר את הדברים. ארץ ישראל נכבשה לראשונה כאשר עם ישראל נכנסו לארץ ישראל. אך בימי צדקיהו נחרב בית המקדש ועם ישראל הוגלה מארץ ישראל. ולשיטת רבי אלעזר בן שמוע, לאחר הגלות בטלה הקדושה מארץ ישראל. ומשמעות הדבר, שהארץ הייתה מותרת בעבודה בשמיטה, לא היה חיוב של תרומות ומעשרות, ולא נהגו המצוות התלויות בארץ. מיותר לתאר את האובדן שהיה כאן בהסתלקותה של קדושת הארץ.

כעבור שבעים שנה למלכות בבל, התקיימה הנבואה האמורה בירמיהו (כט, י) ועם ישראל עלה שוב לארץ ישראל כאשר עזרא הסופר עומד בראשם. והנה היום אין לנו השגה בכל אשר התרחש באותם ימים, אבל בגמרא מבואר, שעם ישראל עלה לארץ כדי להחזיר לה את קדושתה. להשיב אליה את המצוות התלויות בארץ, ולקבוע בה את קדושתה.

ולמרות הכל עולי בבל לא מקדשים את כל הארץ, הם משאירים חלקים ללא קדושה. בגמרא מופיע הביטוי 'הרבה'. כלומר, עולי בבל השאירו מקומות רבים, ולא קדשו אותם. ולמה לא קדשו אותם? התשובה היא, כדי שיהיה לעניים מה לאכול! והדברים מעוררים פליאה, כיצד יתכן שבעבור פרנסת העניים, עולי בבל מוותרים על קדושת ארץ ישראל. וכי לא יכלו למצוא פתרונות, הארי אפילו בימינו שיש לעניים מה לאכול לא מפסיקים לצוץ פתרונות לאפשר עבודה בשמיטה, וכי עולי בבל לא ידעו זאת? <<<

שונים לפי שמות העיירות המפורטות בפסוק. ובאמת אין בידנו מסורת ברורה היכן הם העיירות המוזכרות בפסוק, ובמשך הדורות נתחברו מספר חיבורים המבארים את כוונת הפסוק בשטח. ונמצא שיש מספר שיטות בקביעת הגבול, ויש לה השפעה מעשית גם בזמן הזה, כגון היתר עבודה בשביעית, איסור ספיחין, ומצוות ביעור.

במשנה בשביעית (ו, א) מובא, שעיקר מצוות השמיטה נוהגת רק במקומות שנתקדשו על ידי עזרא, שעלה לארץ בתחילת בית שני. מקומות אלו לא הוחזקו באמצעות מלחמה כמו כיבוש עולי מצרים, ובני ישראל אף נאלצו לשלם מיסים למלך פרס.

ונחלקו הראשונים באופן בו התקדשה הארץ (ראה רש"י ותוס' ושאר ראשונים בשבועות (טז). וערכין (לב:). ובראשונים). יש סוברים שעל ידי תודות ושיר, ויש סוברים שקידוש זה מועיל רק בירושלים. ובמאירי (מגילה ט:). מבואר שבכדי לקדש צריך אמירה. ובמהרי"ט (א, כה) מבואר שהכיבוש נעשה בעצם ההתיישבות. וראה חזון איש (ריש סימן ג') שצריך לעשות חזקה. ומכן מקום מבואר שקדושת הישיבה של עולי בבל נותרה עד ימינו, ויש לנהוג בכל השטחים הללו דין שביעית.

המשנה בשביעית (שם) מבארת, שחלקת הארץ שמחוץ לגבולות עולי בבל, שהם בתוך גבול עולי מצרים, נוהג בהם חלק מדיני השביעית. וכלשון המשנה: 'נאכל אבל לא נעבד'. ובכוונת המשנה נאמרו שלושה פירושים. א. היתר אכילת פירות שנעבדו בדיעבד, וכן הובא בפירוש המשניות להרמב"ם (שם. ב.). היתר אכילת ספיחי שביעית. כן הביא הרמב"ם בהלכות (שמיטה ויובל ד, כו). ג. היתר אכילת פירות שביעית לאחר זמן הביעור, וכן הובא בר"ש וברא"ש. על המשנה.

לאור זאת עלו שאלות מעשיות בנוגע למקומות שנכבשו על ידי עולי בבל, מאחר ועולי בבל לא כבשו את כל החלק של עולי מצרים, כמבואר ביבמות (טז). חולין (ז). ועוד רבים. ולמרות שיש להסתפק בשאר גבולות הארץ, נוטה דעת רבותינו להכריע,

בשבועות הקודמים ראינו שהקב"ה מבטיח לאברהם אבינו את ארץ ישראל. בפרשת לך לך (בראשית טו, יח) ה' אומר לאברהם: "לְזַרְעָךָ נָתַתִּי אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת מִנְהַר מִצְרַיִם עַד הַנְּהַר הַגְּדֹל נְהַר פְּרָת". כאן מוזכרים לראשונה גבולות הארץ המובטחת, ומכאן למדנו שהם מנהר מצרים שבדרום מערב, ועד נהר פרת בצפון מזרח. ניתן להבחין שהפסוק מסיים את מצרני הגבולות משני רוחות בלבד - נהר מצרים, ונהר פרת. וצריך ביאור מדוע לא מפרט הפסוק את שני הפינות הנגדיות.

ואמנם, בפרשת מסעי (במדבר לד) ה' מצווה את גבולות הארץ לבני ישראל. שם התורה מזכירה ארבעה גבולות, כנגד ארבעת רוחות השמים. בהמשך הפסוקים (שם) מפרטת התורה את קו הגבול, ודרך הליכתו מקצה לקצה. וניכר שאינו הולך בקו ישר, אלא יוצא ונכנס במקומות

חושג בשביעית | ממרא

לרגל עיסוק הגליון בגבולות הארץ והקשר לפרשת השבוע, הבאנו בפניה זו ערך העוסק בעיר חברון. על פניו אין לה קשר מיוחד לשנת השמיטה מלבד איזכורה המתמיד בספרי גבולות הארץ. ועל כן התנצלתונו. במידה ומצאתם קשר נשמח ותשלחו לכתובת המערכת.

ממרא הינה שם נרדף לעיר חברון (בראשית כג, יז וראה רד"ק). מקור שמה של העיר על שם אדם שייעץ לאברהם על מצוות המילה (מדרש רבה לך לך מב, ח). גם שם העיר באה לאחר שכבש את העיר, ולכן קרא לה בשמו (בר"ר מב, ח וראה חזקוני בראשית כג, יז). כמו כן נקראית העיר 'קריית ארבע' בעקבות ענק ששמו ארבע שכבש את ממרא, וקרא לה על שמו, ויש סוברים שהוא בנה את העיר מתחילה (רמב"ן במדבר יג, כב) פירוש נוסף לשם העיר, משום שגרו בה ארבעה צדיקים, או נקברו בה. יש אומרים שמם אברהם רדף אחרי ארבעת המלכים. או על שם ארבעה שבטים שירשו אותה (כל זה במדר"ר חיי שרה נח, ד). מלבד זאת עיר זו נקראה גם בשם 'אשכול' (מדרש שם) עיר זו הינה קדמונית וותיקה מאוד (במדבר יג, כב)

הידעת?

ההבדל בין שדה לגינה הוא שבגינה יש מקור מים נובע שמשקה את הצמחים

הבהרה חשובה: כל המובא בגליון זה הינו לצורך חידוש הלומדים ואין לפסוק על פני הלכה כלל וכלל! לכל שאלה יש להתיעץ עם מורה הוראה.

להצלחת צבי הירש ליב בו שרה לאה לזווג הגון במהרה ולס"ד בכל העניינים.

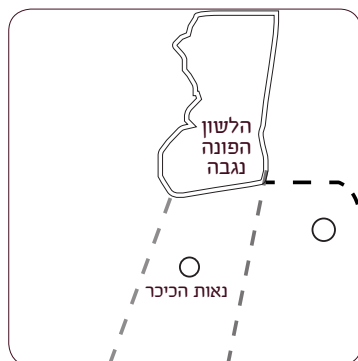
שגבול הדרום נתקדש גם בקדושה שניה. לפחות בחלקו המזרחי.

יסוד הדברים מן התוספתא (שביעית ד, ו) האומרת: **'סמוך לעמון ומואב ארץ מצרים שתי ארצות הן או נאכל ונעבד או לא נאכל ולא נעבד'**. פירוש הדברים, שארץ מצרים סמוכה לעמון ומואב. ובאזור זה אין שלוש דרגות כמו בשאר חלקי הארץ, אלא רק שני דרגות קוטביות. או ארץ ישראל גמורה, או חו"ל מוחלט. והנה עמון ומואב נמצאות בחלק המזרחי של ארץ ישראל, ואילו מצרים דרומית לארץ ישראל, נוטה מערבה. ולכאורה יש להוכיח מכאן, שאזור הדרום, מעמון ומואב מאחורי ים המלח, ועד מצרים השוכנת במערב, נכבשו במלואם על ידי עולי בבל.

וראה בכפתור ופרח (פרק יא ד"ה: ונאמר גבולי) שכתב: **'וגם יתבאר מזה שמן הסתם כל מה שהוא לדרום כזיב מוחזק שהחזיק בו עזרא'**. ומבואר לדבריו, שכל גבול הדרום התקדש על ידי עזרא. כמו כן ראה עוד שנשאל המהרי"ט (א, מז) אודות מעמדה של עזה, אם נכבשה על ידי עולי בבל. וראה עוד בחזון איש (ג, לב, ג), שביאר כן לשיטת הרמב"ם. ונמצא שהגבול המזרח - דרומי, אינו נתון לשלושה דרגות, אלא מוכרח להיות אחד משני אפשרויות, או שנוהג בו כל דיני שביעית, או שהוא מותר כמו מדינת הים.

האזור בו אנו עוסקים, זכה לפרסום רב בדורינו, אך היה נתון למחלוקת לפני שנים רבות, אם כי מטעם אחר. בזמן הזה עולה שאלה בדבר קביעת הנקודה הדרומית ביותר בארץ ישראל. ובכדי לפשוט את השאלה יש לדעת היכן היא 'מעלה עקרים' המוזכרת בפסוק (במדבר לד, ד. 'הושע טו, ג). ברם, רבותינו התקשו בשאלה נוספת, שגם היא אגודה בהבנת הפסוק בפרשת מסעי.

הנה בפרשת הגבולים (שם) בגבול דרום - מזרח אומרת התורה: **'והיה לכם גבול נגב מקצה ים המלח קדמה'**. ים המלח הוא הנקודה הראשונה ממנה אנו מושכים את קו הגבול, אך יש לעיין מה כוונת התורה קדמה. ניתן להציע שהם נסובים על חלקו הראשון של הפסוק, המציין כוונת התורה לפרט מהי פאת הנגב, ולכאורה יש למתוח את הגבול מהנקודה

המזרחית של קצה הדרום.

השאלה מתעצמת על פי דברי הגמרא, שקדושת עזרא לא בטלה. והרי עזרא שהעניות לא תשלוט בעם ישראל לעד, ויגיעו ימים בהם העניים יקבלו פרנסתם מן העשירים, ולא יבואו לידי סכנה. ונמצא שהעניות לשעה גברה על קדושת ארץ ישראל לדורות עד בית המקדש השלישי. ובכל הזמן הזה יש לנו בארץ ישראל כרכים רבים שנחשבים כמו ארץ העמים.

ובאמת יש כאן תוכחה נוקבת, שקדושת ארץ ישראל עמדה בראש מעייניהם של עולי בבל. אולם כאשר נדחקו העניים והגיעו לידי סכנה, לא עמדו רבותינו מנגד, ושקדו על פתרון שיציל את אותם מעוטי יכולת. וכמו שכתב החזון איש (ית, ד): **'ולא סמכו (חכמים. המעתיק) על הבטחת ברכה בשישית דודאי גם עניים בכלל הברכה, אלא שראו שגברה העניות ולא אמרה תורה לסמוך על הברה להמנע מהשתדלות המחוייבת בדרכי הטבע'**.

אך מן העבר השני אנו למדים, שגם לפתרונות יש גבול, ועדיף לשלם מחיר כבד כמו הפסד חלקים מארץ ישראל, מכל מיני הפתרונות שאינם עומדות בקנה אחד עם צווי התורה. לעומת זאת העדר קידושה של הארץ בידי עזרא, מנוסח בחזון איש בלשון 'השתדלות המחוייבת בטבע'. זאת אומרת שהדרך היחידה להחיות את העניים הייתה אך ורק הדרך הזו, להשאיר את ארץ ישראל מנגד, ולמצוא פרנסה לעניי ישראל.

תגובות לגליון 29

גליון זה ניתן להגיב בכתובת המערכת: office@tosefet7.com

(תגובה לטור מלכא) הרב י. מ שליט"א:

במש"כ שטורא דמלכא הוא בהר אפרים. ונראה שנעשה כאן ערוב של שני דברים שונים. טור מלכא הוא רכס ההרים החל מאזור שכם ראה באדמ"ק (עמוד 42 במהדורת תרע"ג) אבל הר המלך הוא הר בודד מתוך רכס ההרים, שהוא הגבוה מבין כולם גובהו למעלה מ-1000 מטר מפני הקרקע. ועד גלות הארץ בימי צדקיהו היה בכלל הר אפרים. ולפעמים נקרא הר העמלקי ראה (שופטים יב טו) ורק בתקופת בית שני בימי מרדכי ואסתר נקרא הר המלך כי היו עושים מלחמה בעמלק, ובראש ההר היה הנוהג להציב את האלילים.

אמנם בספר יהושע (טו, ב) כתוב: **'והיה להם גבול נגב מקצה ים המלח מן הלשון הפנה נגבה'**. ויש להסתפק אם הפסוק בנב"א מתרגם את הפסוק בתורה, ונמצא שלשון הפונה נגבה לא סותרת את העובדה שיש למתוח מהנקודה הקדמית ביותר. אולם אפשר שכוונת הפסוק לפרש, שקדמה האמור בתורה אינו מהנקודה המזרחית, אלא מן הדרומי ביותר.

לספק זה ישנה השלכה מעשית, בקביעת מעמדו של היישוב השוכן דרומית לים המלח. שבמידה ונמתח קו מהנקודה המזרחית, נחשב היישוב כארץ ישראל. אך אם הגבול מתחיל מהנקודה הדרומית, ניתן להבחין שהיא פונה מערבה, ובכך היא עוקפת את היישוב, והרי הוא כחוץ לארץ לכל דבר.

ומדברי רבותינו נראה בפשיטות, שגבול הים נמתח מהקצה הדרומי. אולם בספר 'תבואות הארץ' (פ"א עמוד כד) הוסיף חידוש עצום, שגבול הארץ ממשיך מקו ים המלח לצד מזרח. את דבריו ביסס על ה'קדמה' המופיע בפסוק. וכן בקביעת מיקומו של 'מעלה עקרים' שהוא הציון הבא לאחר ים המלח. ובקביעת מקומה נאמרו שיטות רבות. ועל כן דקדק את הכתוב בשופטים (א, לו) **'וגבול האמרי ממעלה עקרים מהסלע ומעלה'**. ומכיון שמעלה עקרים היה מלא בסלעים, כוונת התורה לומר, שתחום האמרי היה מהסלעים והלאה לכיון מזרח. שכל אותו מקום היה שייך לשבט דן, שלא הצליח להוריש את האמורים.

חושג בשביעית | המשך

צפונית לעיר במרחק שליש פרסה (תלמיד הרמב"ן) הייתה ממוקמת 'אילוני ממרא'. וככל הנראה הייתה חלק מהעיר ממרא (ראה אבן עזרא בראשית יג, טו) בפירוש המילה 'אלוני' נחלקו תנאים במדרש רבה (מב, ח) יש סוברים שהוא לשון מישור, ויש סוברים שהוא לשון ארמון. ויש אומרים שהוא שם אדם (ראה רש"י בראשית יד, ו). ומצאנו אחרים שביארו זאת על שם האלונים שגדלו בה. (מזרחי יד, ו. ע"פ אונקלוס וע"י תבואות הארץ פ"ג עמ' קל). יש סוברים שהייתה ממוקמת במקום מישור, (מדרש רבה שם) ויש סוברים שהייתה על גבי הר (שם ובתלמיד הרמב"ן)

לאחר שאברהם נפרד מלוט, עבר אברהם אבינו לגור באלוני ממרא (בראשית יג, יח) ושם התגורר במשך עשרים וחמש שנים (רש"י בראשית כא, לד) וכן הקים שם מזבחת. גם המעשה עם שלושת המלאכים שבשרו לאברהם על לידת יצחק לאחר מילתו, היה באלוני ממרא (שם יח, א). באותו מקום שכנה גם מערת המכפלה (שם כג, יז). גם המרגלים עברו דרך שם (במדבר יג, כב וראה רשב"ם שם) אמנם בגמרא מבואר שרק כלב בן יפונה הגיע לחברון (רש"י שם ע"פ סוטה לד:).

(תגובה למושג בשביעית - נהר פיגה) הרב ב.ק שליט"א:

נכתבו פה דברים לא נכונים. מי פיגה מעורבים בעפר ולא מלוכלכים. שום נהר לא מחובר לזולתו ואף אחד לא חיברם. דיקליטינוס הקווה ויצר את ים חומץ (חומס) בלבד.

תגובת המערכת:

א. מי פיגה אכן מעורבים בעפר וטיט, ועל כן הופיעו בערך כ'מלוכלכים' או בלשון חז"ל, עכורין או סרוחין. וכמוכן שאין הכוונה למוזוהמים. אמנם לפירושים הסוברים ש'מי בציס' היינו מים שזרימתם מתעכבת. ככל הנראה המים היו צלולים כבדולח, ורק בלשונות נקוו ביצות.

ב. חיבור ארבעת הנהרות. חשוב להציב גבול בין המופיע בחז"ל לבין הנראה לעינינו במפות העדכניות, ובמציאות בשטח. כל מי שיעיה מבט בתוואי הנהרות, יבחין שהם רחוקים זמ"ז וגם לשון הירושלמי בכתובות, מורה כדברך. אולם מלשון המדרש תהילים שצוין בערך, משתמע אחרת. ואפשר שהוא תלוי בגירסת הסוגרים בלשוננו, שמהם מדויק, שדיקליטינוס הקווה את הים מארבעת הנהרות. מה גם שבערוך (ערך קרמיון) משמע שפיגה, קרמיון, ופרפר, ואמנה, הינם אחד.

(תגובה לערך בשביעית - נהר פיגה) הרב ב.ק שליט"א:

הר"ש מפרש שזה ביצות ומשום חציצה של החול. אמנם קשה שהמים מקדמים כבמקוואות פ"ו. אין הבדל בין המדרשים, רק לשון המדרש ללא שאלה. דיקליטינוס הקווה את נהר אורונטס בסכר, וכך עשה את ים חומץ. וכיום עשו סכר יותר גדול, והוא נקרא בחזרת חומס'. ועליו אומרת הגמ' מדוע הוא לא נחשב ים המקיף א"י, ומשיבה הגמ' כי הוא מעשה ידי אדם. אבל זה זהה למדרש. הערוך אומר נהר בדרך דמשק. אבל לא ציין היכן.

(תגובה לשו"ת לגבולות הארץ) הרב א. קרלינסקי שליט"א:

אפתח בברכה על פועלכם, הגליונות מביאים תועלת בס"ד. בנוגע למובא בשו"ת לגבולות הארץ מב' בגיטין ז, ב שרצועה נפקא מעכו לכזיב. ויש בזה מחלוקת גדולה בראשונים שם במקומה של כזיב. ומצאנו שנחלקו ראשונים אי קיימא במזרח או במערב. ויעוי' רמב"ן שם "ועוד שהוא ידוע שעכו על שפת הים הוא וכך אמרו בפסיקתא קול צעקה משער הדגים זו עכו". וצ"ע אי ברירא ליה דעכו בשפת הים מחמת היד' או מכח הפסוק שהביא.

הרב צבי בצרי שליט"א:

העלונים שלכם ממש יפים ובהירים. אברך אתכם שתזכו להרבות תורה בישראל.

שינוי גבולות באופן טבעי ובצורה מלאכותית

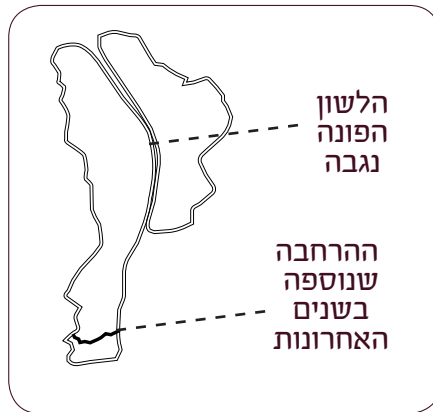
התורה מציינת את הגבולות בדמות ים או נהר והשאלה העולה היא מה קורה כאשר תוואי הנהר משתנה באופן טבעי או על ידי התערבות אנושית האם גם הגבול הולך בעקבותיו?

ובאמת אין להקל מחמת שינוי קו המים, אך יש לדון האם יש להחמיר בשינוי הנעשה בידי אדם. הדבר מצוי כיום, שהלשון הדרומית חולקה לרצועות, ומלבד זאת הורחבו גבולות הים לכל הצדדים. וכאשר נמתח קו מהקצה החדש, נמצא עיירות נוספות שבזמן עולי מצרים היה נחשב כחוץ לארץ, ומעתה נכנס בתוך גבולות הארץ.

והנה יש לדון בכל ציון המופיע בתורה, אם הוא כיצד ניתן לכוון את מיקומו המדויק. וכעין זה מצאנו בגבול הצפון שהתורה אומרת: "מן הים הגדל תתאו לכם הר החר" (במדבר לד, ז). ומבואר שגבול הצפון מתחיל מהר החר. אמנם לא התפרש בפסוק אם הגבול מרגלי

בעקבות הטור הקודם נציג כאן נידון מרתק, הקשור בגבולות הארץ. הדברים מבוססים על האמור לעיל, שגבול הדרום מתחיל מהקצה של ים המלח. אמנם כדרך כל העולם, טבעם של מים להתייבש. ויש חשש סביר שמפלס של ים המלח ירד מעת כניסת עולי מצרים לארץ. ובאותה העת קבעה התורה את הגבול מהקצה. ברם, כעבור מאות ואלפי שנים נסוגו המים ונצטמקו מידותיו של הים. השאלה היא, האם הגבול משתנה לפי מצב הים, או שמא התורה נתנה את הקצה כסימן, וגם לאחר שהוא נסוג הוא נשאר במקומו כפי שהיה ללא שינוי.

ולכאורה אפשר להביא ראיה מנהר הירדן. כי הנה בנביא (יהושע יח, כ) מבואר, שהוא תוחם את הגבול המזרחי, כמו שכתוב: **"והירדן יגבל אתו לפאת קדמה"** וגו'. ובירושלמי ח"ה (ד, ט) מבואר, שאם תוואי הירדן משתנה, הרי הוא משפיע על הגבול. וכלשון הירושלמי: **"רדן שנטל מזה ונתן לזה מה שנטל נטל ומה שנתן נתן"**. מימרא זו מוכרת לנו מהגמרא הבבלי (בבא מציעא כב). לענין ייאוש באבידה. אולם בירושלמי מבואר שהוא עוסק בשינוי של גבולות הארץ. ויש מן הראשונים שתרצו, שאין בכוחו לבטל קדושת הארץ, אלא רק להעביר נחלה משבט לשבט. וכן כתב בתשב"ץ (ג, קצח). אך יש שחלקו וסברו שעיקול הירדן יכול לבטל גם מקדושת ארץ ישראל (עי' שיטמ"ק ב"מ שם).

אך אפשר לדחות ולחלק בין ירדן לים המלח. משום שתפקידו של הירדן בגבולות הארץ הוא, לסמן את כל התוואי המזרחי כולו. ומשום כך קבעה התורה את הגבול בעצם זרימתו של הנהר. אולם ים המלח לא משמש כקו, אלא רק כציון לפינה הדרום מזרחית, שממנה נוטה הגבול לצד מערב, ומשום שאינו קובע תחום, אלא משמש כציון למקומו, אינו יכול להשתנות גם באופן שנעשה בו שינוי. ויש לחזק את ראיה זו, על פי השאלה הידועה, כיצד נתנה התורה סימן לגבולות ארץ ישראל בים המלח, בעוד שהוא נוצר רק מאוחר יותר, בהפיכת סדום ועמורה כמבואר ברש"י בפרשת לך לך (בראשית יד, ג). ואפשר שהוא מהטעם שים המלח לא שימש כגבול מצד עצמו, אלא כמראה מקום.

ההר, מפסגתו, או מסופו. ובגמרא בגיטין (ח). מופיע שהוא מקצהו. ובהכרח שנקודת הציון אינה קבועה, ואפשר שהיא מתרחבת מעבר למקום שנראה לעינינו. כן אנו רואים בגבול הים שהים הגדול הוא גבול מערב, אך אינו נגמר בקו המים, אלא גם חלק מתוך הים שייך לארץ ישראל. ואפשר שים המלח אינו קו המים, אלא מקום הנקרא כך, וגם אם המים נסוגו, קו הגבול נשאר מהמקום שסביבותיו.

ולגוף הדברים, גם בנהר הירדן בו נתחדש הדין של שינוי, אפשר שהוא רק בשינוי הנעשה בדרך טבעית, אולם אדם שיסיט את מסלולו למקום אחר, לא יועיל בכך להעלות ולהוריד מכיבוש הארץ. אמנם אם נאמר שטעם הגבול היה מחמת והוא דבר קבוע, מדוע לא נחוש לשינוי הנעשה בידי אדם. ובכך יתבטל לנו הסימן לקבוע הגבול על ידי הנהר.

ובעיקר החשש שמי ים המלח נסוגו, נמנו ורבו הטוענים שמבחינת השטח אין זה הגיוני. שכן דרכם של מים ליפול ממקום גבוה למקום נמוך (תענית ז), והנקודה הנמוכה ביותר נמצאת בחלקו הצפוני של הים. וגם כאשר מי הים יכפילו את עצמם, הם ישובו לכסות את פאת הצפון, שהוא נמוך יותר מחלקו הדרומי של הים. אמנם זה ודאי שבמידה מועטה נשתנה קו המים, ולכך נותר לדון האם שינוי קל זה משפיע על גבולות הארץ.